

İKTİSAT AHLAKI VE DİN

1. Çerçeve

Yeni ve değişik bir bahsi ele alan araştırmacının yapacağı ilk iş her halde kullanılan terim ve deyimlere mümkün olan açıklığı getirmek olmalıdır. Söz iktisat ahlâkından açıldığına göre ilk durağımız orası olacaktır.

Önce hemen belirtelim ki, iktisat ahlâkı diye çağın genel ahlâk normları dışında ve onlardan ayrı bir disiplinden söz edecek değiliz; olsa olsa geniş kapsamı içinde sosyal ahlâkın günlük ihtiyaç tatminine bakan yüzü ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. İster geniş ister dar çerçevesi içinde alınsın varılacak târif hepsi için birdir: *İktisat ahlâkı, gündelik tavır ve davranışlarımız üzerine -doğrudur veya eğridir yollu- yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür* 1). «Doğru veya eğridir yollu» demek burada *normatif* sözünün karşılığı oluyor. «Söz ve deyim halinde» demekle ahlâk sisteminin kapanık, dışa açılmamış bir nefis muhasebesinden ibaret olmayıp kendini belli ifade kalıpları halinde yer yer açıklamakta olduğunu anlatmak istiyoruz. Sistem o kalıplarla nesiller üstü kapalı bir bütün olarak devamlılığını sağlamış olacaktır. Özellikle din açısından bakınca (bu sahifelerde de temel olarak o açı sürdürülecek), iktisat ahlâkını dünya ilişkileri karşısında kişiyi-kulluk görevi ve yükümlülüğü idrâkinde olarak- belli bir tavır almaya çağıran saik ve motiflerin topluca ifadesi olarak karşımızda bulacağız. Max Weber de, yine din açısından, aşağı yukarı aynı sonuca varır: İktisat ahlâkı, dinin dogma ve teori yanı

1) Cümle ufak değişikliklerle Max Scheler'in târifine uygundur (*Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik - Gesammelte Werke* cilt 2, sah. 321, Bern 1954). Özellikle din açısından iktisat ahlâkı üzerine G. Wunsch, *Wirtschaftsethik (Die Religion in Geschichte und Gegenwart - Handwörterbuch für Theologie und Relingionswissenschaft* içinde, ikinci başk 1931).

bir tarafa kişinin -pragmatik doğrultuda- fiil ve hareketlerine ilişkin saiklerin (*Antriebe*) toplamıdır 2). Din kitaplarının kalıplaşmış dogma ve doktrinleri, Weber'e, göre, iktisat ahlâkının kendisi demek olmayıp o yolda olsa olsa bilgi edinmemize -yerine göre önemli- ipuçları veren kaynaklardır.

Çıkış noktası olarak din faktörünü baş tarafa alınca, iktisat ahlâkı içinde başından beri iki çelişik unsurun değişik nisbetlerde karşı karşıya geldiği gözden kaçmayacaktır : Bir yanda, dünya malının insanı Tanrı katından saptırma tehlikesi ve ona karşı zühd ve riyâzet! Diğer yanda, hayatı velev en mütevazî çizgide sürdürmenin vaz geçilemez aracı olarak mal mülk edinme ve o yüzden de -yine vaz geçilemez olarak- dünya malı ile ilgi ve ilişki; İktisat ahlâkı, din açısından, iki unsurun kâh birine kâh öbürüne ağırlık vermek suretiyle aralarını bulma yolunda harcanan gayretlerin bütünü olarak anlaşılabilir 3). İki kutup arasında ileri geri oynamalar kültür ve zihniyet tarihinin bir anlamda kader çizgisini tayin edecektir.

İktisat ahlâkı, diğer taraftan, belli bir çağın (veya çevrenin) ahlâk anlayışı olarak bir mana taşıyacaksa, değer ölçüleri ile tek ve dağınık grupları değil, geniş ve yaygın bir çevreyi muhatap alması gerekir. Hiç bir çağ, aslına bakılırsa, tek ve homogen bir dünya görüşü ile temsil ediliyor denemez. Çağın mümkün olsa da bir kesiti alınacak olsa, üzerinde karma karışık, hatta biri öbürüne taban tabana zıt telkinlerin yan yana sıralandığı gözden kaçmaz. Aralarında hangilerine öncelik verileceği bu durumda çoğunluğa bakarak halledilecek bir sorudur: Dar ve dağınık kişi veya gruplar bir yana, hangi akım kütle ile yaygın ve içten (intime) temas çizgisini sürdürüyorsa ağırlığı o tarafa kaydırmak gerekecektir.

Yukardaki açıklamalardan çıkaracağımız önemli sonuçlar vardır :

1. Herşeyden önce, aldığımız tariflerde ağırlık noktasının madde halinde dondurulmuş âmir ve bağlayıcı hükümlerden çok telkin ve motifler tarafına kaydırıldığı dikkati çekmiş olmalıdır. İktisat ahlâkı, gerçekten, hukuk ve şariat hükümleri ile dıştan çerçevelemiş «kitabî» kaideler demek olmadığı gibi «muamelât» üzerine din ulemasının farklı görüş ve içtihatları toplamı da değil, insanın gündelik yaşayışında *pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motifler* toplamıdır. Söz gelişi: Faiz yasağı ve zekât, dosdoğru iktisadî -malî konu ile ilgili gö-

2) Max Weber, *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen (Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, cilt 1, sah. 238).

3) O hususta kısa ve toplu olarak G. Wünsch, a.g.e.

rünseler de, kişinin değer ve tercih ölçülerine yönelmeyip dinin tartışma kabul etmez yasak ve farızaları düzeyinde kaldığı sürece din ve şeriat kuralları arasında yer alır. Üzerlerinde ileri geri bir pazarlığa yer yoktur; izin de verilmez. Tıpkı beş vakit ibadeti tanrı buyruğu olarak sorusuz sualsiz yerine getirmek gibi bunların da gözü kapalı icrası istenir. Buraya kadarının iktisat ahlâkı ile fazla bir alıp vereceği yoktur. Bütün bunlar ancak bir noktadan öteye, türlü motivasyonlarla insanın iç dünyasına yönelik bir telkin halini aldıktan sonra, ahlâki (etik) bir muhteva kazanmış sayılırlar.

2. İktisat ahlâkı, diğer yandan, tek ve dağınık kişi veya grupların değil, çoğunluğun değer ölçülerini hedef aldığına göre, mesajın iletildiği çevrenin geniş ve yaygın bir tabanı oluşturduğuna dikkat etmek gerekir. Sadece tavanda yankılanan dogma tartışmalarının kütle ahlâkı ile yakın ilişkisi olacağı zannedilmemelidir. Sık sık yanıldığımız noktalardan biri de buradadır. Sir Hamilton Gibb'in dediği gibi, yeni bir dogma veya değişik bir düzenleme siyah beyaz halde kâğıda dökülür dökülmez, gerisine ilersine bakmadan, hemen bir yasa hükmünde işlerlik kazanmış olacağına neredeyse gözü kapalı karar verdiğimiz oluyor 4). Aslında bir sıra ulema ve müçtehidin harcı olup ancak dar bir azınlığın üstesinden gelebileceği dogmatik tartışmalar, kütle inançları üstüne sivrilmiş birer «süper-strüktür» olarak heybetli görünüşleri ile beraber kütle ahlâkına dış dokunur bir katkı getirmiş olacakları çok şüphelidir. Çevreye belli bir mesaj iletirken ortalama ve her şeyden önce kalifiye olmayan kişinin kolay anlayacağı ve ısınacağı sade, basit kıssa ve rümuşlarla seslenmesini bilen ve başaran bir yaklaşım o yolda ağır ve yüklü dogmalara kıyaslanamayacak bir etkinlik kazanıyor demektir 5). Sözü iler-

4) Daha etraflı bilgi için H. A. R. Gibb, *İslam - A Historical Survey*, İkinci baskı, sah. 86 (İlk baskısında kitap *Mohammedanism* başlığı altında yayınlanmıştır).

5) Yukardaki sözlerle zihniyet araştırmalarında önemli bir noktaya parmak basılmış oluyor. Sistemin, hangisi olursa olsun, şurasında burasında dar bir kesimden ibaret kalmış gruplara değil, gövdeyi meydana getiren büyük çoğunluğa ses (mesaj) iletimi söz konusudur. Max Weber'e yapılan eleştirilerden biri (Brentano, Sombart) şu idi: Weber kapitalist zihniyetin için tipik örnek olarak Benjamin Franklin'in küçük bir broşürde ileri sürdüğü düşünceleri seçmişti. Muntazam ve disiplinli çalışma, tasarruf, «vakit nakittir» düsturu v.s. Oysa bu ve benzer fikirler Franklin'den çok evvel Renaissance'ın ünlü yazarı Alberti tarafından da ortaya konulmuştu. Ne var ki, Alberti'nin savunduğu fikirler uyanış halinde olan yeni bir orta sınıfın (burjuva'nın) yaşama tarzını etkilemeyi hedef almaktan çok zirvede hükümdar (prens) ve devlet yöneticilerinin politikasına yön vermeğe yönelmiş, siyaset ve bilim adamları çevresinden öteye pek de akisler vermiş değildir. Franklin'in söyledikleri ise arka arkaya yeni baskılarla belli bir yaşama pratiği için dosdoğru etkili sayabileceğimiz bir ses tonu oluşturmuş oluyordu. Weber'in o noktadaki görüşleri için *Die protestantische*

de toplumun gündelik davranış normları ile tasavvuf ve tarikat ahlâkı arasındaki ilişkiye getirdiğimiz zaman durumun daha da berraklık kazandığı görülecektir.

*
**

İktisat ahlâkının din ile ilişkisi üzerinde de bir kaç satırla daha durabiliriz. Aralarında, hangisi hangisini etkilerse etkilesin bir kader ortaklığından söz etmemek için sebep yoktur.

Bu ortaklık bizi nereye kadar götürür?

Aslında yapılan iş, baş tarafta da işaret edildiği gibi, ayrı dünyaları bir çatı altına getirip aralarındaki yakınlığı ve ortak çizgileri açıklamaktan ibarettir. Ayrı dünyalar derken, kültür ve tarih açısından, eş yönde ve yapıda karakter çizgilerinin bir araya gelerek bir kültür kompleksini oluşturacak şekilde gruplanmalarını anlatmak istiyoruz. Söz gelişi kapitalizm, diğer sistemler gibi, belli ve birbiri ile uyumlu karakteristiklerin seçilip bir araya getirilmelerinden vücut bulmuş bir bütün demektir. Gerçekte karışım halinde oldukları yabancı unsurlardan zihnen arındırılarak meydana getirilen gruplanması (*kümelenme* dense belki daha yerinde olurdu) aynı şekilde kurulmuş başka tür kümelenmelerle -meselâ *din-* yan yana koyarak arada herhangi bir yakınlık veya ortaklığın bulunup bulunmadığını araştırıyoruz 6). Yakınlık şayet içten doğru bir akrabalığı (*innere Verwandtschaft*) hatıra getirecek boyutlara varıyorsa, *sebep ve sonuç ilişkisi* kaçınılmaz olarak tartışma gündeminde yer alıyor demektir. Ortak çizgileri, sebep ve illet zincirleşiminde, birinden öbürüne atıf yollu bağlayarak (*kausale Zurechnung*) sonuca gitmek Max Weber'in metod anlayışında ve uygulamasında önemli bir yer tutar. Weber o noktada daima açık olmayı tercih etmiştir. Bizzat kendi sözleridir: «*Sosyal ve politik organizasyon formlarının maddî temelleri ile kritik kültür dönemlerinin dinî - manevî muhtevâsı arasında karşılıklı etkilenmenin o son derece dolaşık örgüsü karşısında yapılabilecek tek şey şu olabilir: Önce belli dinî inançlarla toplumun meslek ahlâkı arasında içten doğru bir yakınlığın (Wahlverwandtschaft) ne ölçüde ve hangi noktalarda söz konu-*

Ethik., sah. 38 - 41. Fikirlerin derece derece yaygınlık kazanması bakımından her halde ilgi çekici bir nokta olmalı: Franklin'in sözü edilen küçük ve özlü broşürü bizde Batı'ya ilginin yoğunlaştığı yıllarda Ebuuzziya Tevfik'in bir takdim yazısı ile «*Tarik-ı Refah*» başlığı altında (ve daha ilginç yanı: Saraybosna'da 30 santim karşılığı) yayımlanmıştır.

6) Daha etraflı bilgi için Max Weber, *Die «Objektivität» sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis (Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* içinde, sah. 146 ve dev. özellikle sah. 174 de verilen izahat, Tübingen 1951).

su olabileceğini araştırmak! Bununla din unsurunun maddî kültüre etki biçimi ve yönü elden geldiğince açıklık kazanmış olur. Oraya kadar az çok belirlendikten sonradır ki, modern kültürü meydana getiren unsurların ne ölçüde dinî motiflere ve ne dereceye kadar başka etkenlere atfedebileceğini ölçüp biçmeyi göze alabiliriz» 7). Yakınlık olsun, atıf olsun, dikkat edilmelidir ki, tek yanlı ve tek «girdi»li bir illiyet (causalité) fikrine kıyasla çok daha yumuşak deyimlerdir. Tek kanallı bir etkileme, başka her yerde olduğu gibi burada da söz konusu değildir. Netekim Max Weber protestan ahlâkı ve kapitalist zihniyet üzerinde dururken sebep ve sonuç zincirinin yalnız bir halkasına eğildiğini belirtmeye bilhassa önem vermiş, daha sonraki incelemelelerinde «Dünya dinlerinin iktisat ahlak»ını gözden geçirirken sözü bu defa ekonomik faktörün ve sosyal tabakalaşmanın din üzerindeki etkilerine getirmiştir.

Bütün bunlarla beraber, Max Weber -belki Marx'la aynı kaderi paylaşarak- acele ve yanlış yorumlanmaktan yakasını kurtaramamıştır. Hatâ, görebildiğimiz kadar, şuradan geliyor: Kaba ve ters anlaşılmış bir tarihi maddecilik tezine karşı Max Weber'in «Protestan Ahlâkı ve Kapitalist Zihniyet» ile sosyal etkilemeyi tam tersine çevirerek olup biten her şeyi fikir (idee) tarafına kaydırmak istediği sanılmıştır. Weber, kesinlikle söylemek lâzımdır ki, okuyucuyu hiç bir zaman sivri ve dörtköşe çözümler karşısında tercih yapmaya zorlamamıştır. Peşinde olduğu büyük davâ (Ernst Troeltsch'ün deyişi ile), «İktisadî ve sosyal olayların, geride ideolojik unsuru yoğurup peşlerine takmadan önce, bizzat kendilerinin ne dereceye kadar fikrî (ideell) faktörlerle içten ve derinden işlenip etkilendiğini» 8) açıklamaktan ibarettir. Bunun üstünde ve ilerisinde Weber hazır reçetelere bağlanıp kalmayı şiddetle reddetmiştir. Netekim tek yanlı bir maddeciliğe karşı yine tek yanlı bir idealizmi savunduğu fikrine karşı çıktığı gibi, yeri ve sırası geldikçe bir kısım inançların yaşanan toplum gerçeğinin belirgin izlerini taşıdığını, hattâ o gerçek içinde saklı bir takım maddî-politik çıkar hesaplarının ideolojik bir yansıması halini almış olabileceğini de saklamamıştır. Netekim İslâm'da Emevilerin bir takım politik ayak oyunları ile iktidarı ellerine geçirdikten sonra kaderciliğe dört elle sarılmaları, Weber'e göre, tezgâhlanan oldu bittiyi halk oyuna ilâhi bir takdir olarak kabul ettirme gayretinden başka bir sebebe bağlanamazdı 9). Maddeci tarih yorumunun her halde bir başka açıdan ileri

7) Die protestantische Ethik... sah. 83.

8) E. Troeltsch, Aufsätze zur Religionsgeschichte und Religionssoziologie (Gesammelte Schriften, cilt 4, sah. 785, Tübingen 1925).

9) M. Weber, Wirtschaft und Gesellschaft, sah. 329. Aynı görüşe sahip çıkan tanınmış İslâm mütehassısları ve orientalistler de vardır. O cümleden olarak, Ignanz

ve sivri örneği! Fakat her ne suretle olursa olsun, faktörlerin zincirleme dizisinde Max Weber'in bir ucu diğerine feda ettiği söylenemez. Bunu Weber'in kendisi belki herkesten açık dile getirmiştir :

«İktisat ahlâkı iktisadi organizasyon şekillerinin basit bir fonksiyonu olmadığı gibi, o şekilleri kendi başına ve kendi içinde yoğunlaştırıp biçimlendirdiği de söylenemez. İktisat ahlâkı hiç bir zaman yalnız din ile tayin edilmiş değildir; bilâkis ekonomik - coğrafi faktörlere ve tarihi olgulara geniş ölçüde bağlı olmak üzere kendine has bir kuruluşa sahiptir ve bu haliyle insanın dini veya diğer türlü manevi etkenlerle dünyaya karşı takındığı tavır ve davranıştan ayrı ve bağımsız bir varlık sürdürdüğü söylenebilir. Ama yine de: İktisat ahlâkının determinantlarından biri -dikkat edilsin: ancak biri - yaşama tarzını düzenleyen dini motiflerdir. Bu motifler de tabiatıyla coğrafi, politik, sosyal, millî sınırları içinde ekonomik ve politik faktörlerle derinden etkilenmiş olabilirler. Bütün bu bağlantıları teker teker göz önüne sıralamaya kalkmak işi sonsuza sürmekten başka bir şey olmaz» 10)

Max Weber iktisat ahlakını oluşturmada *sosyal tabakalaşmanın* rolüne de dikkati çekmeden geçmemiştir. Hemen her dinde, ona göre, yaşama türünü ve iktisat ahlâkını belirleyen ve bir çeşit sözcüğünü yapan *tabakalar* vardır 11). Çağın ahlâk anlayışı her şeyden önce onlarda şekillenmiş görünür: Yahudilikte yurtlarından sürülmüş, daha çok ortada sınıftan kurulu

---

Goldziher, Emevî hükümdarlarının kan döker ve haksız mal iktisap ederken «bizim fiilimiz kaza ve kader neticesidir!» görüşüne inat ve ısrarla sarılmaktan geri durmadıklarını söyler; bakınız: *Vorlesungen über den Islam*, sah. 98, Heidelberg 1910.

10) Weber, *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*, zikredilen yerde sah. 238. Max Weber, yeri ve sırası geldikçe, tarihî maddeciliğe olduğu gibi tek yanlı ve tek «girdi»li spritualist izah tarzına da şiddetle karşı çıkmıştır. «Protestan Ahlâkı ve Kapitalist Zihniyet»i noktlayan şu satırlar hiç bir yoruma ihtiyaç göstermeyecek kadar açıktır: «Tek yanlı materyalist bir kültür ve tarih yorumu yerine aynı derecede tek yanlı bir spritualist görüşü getirip oturtmak niyetinde olduğumuz zannedilmemelidir. İkisi de aynı derecede mümkün, fakat ikisi de şayet bir ön-çalışmadan çok nihai ve kesin bir sonuca varıp orada direnecekse, tarih gerçeğine aynı ölçüde ters düşmüş olur» (sah. 205). Aynı incelemede şu satırlar da dikkatle okunmaya değer: «... diğer yandan, kapitalist zihniyeti ancak Reformasyondan gelen bir takım etkilerin yarattığı veya hatta kapitalizmin bir sistem olarak dosdoğru Reformasyonun ürünü satılabileceği gibi budalaca doktriner bir tezi savunmaktan uzak durmalıyız» (sah. 83). Max Weber bu satırların peşinden dip-notta ilâve eder: «Bütün bu açıklamalara rağmen ne gariptir ki o katı doktriner görüş hep de benim sırtıma vurulmak istenir». Evet, Weber dertlidir ve öyle olmakta haksız da değildir.

11) O hususta ayrıntılı ve ilgi çekici açıklamalar için Weber, *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*, adı geçen yerde, sah. 239.

bir «parya» halkının din ve ahlâk anlayışı; Hıristiyanlığın kuruluşunda gezginci esnaf ve zenaatkâr diyâneti; İslâm'da ilk zamanlar cihad erlerinin ve arkasından tasavvufla beraber tekke ve tarikat mensubu küçük burjuva topluluklarının (esnaf başta) yaydığı ve yaşattığı inançlar! Bütün bunlarla beraber Max Weber yanlış bir yoruma açık kapı bırakmamak için bir noktayı daha açıklamadan geçmemiştir: Herhangi bir dinin tipik temsilciliğini sürdüren sosyal tabakadan söz etmek dinin bütünü ile o tabakaya bağlı olduğunu, o düzenin basit bir fonksiyonu veya maddi, ya da fikri çıkarlarının bir yansıması, ideolojisi sayılabileceğini söylemek demek değildir 12). Sosyal tabakalarda zamanla değişmeler olmuştur ve olabilir. Belli bir inanç türü, ne var ki, bir kere şekillendikten sonra değişik çevre ve tabakalarda etkisini sürdürmekte devam eder.

2. «Dünya» ve Din

İktisat ahlâkının tarifi gibi *muhtevâ ve kapsamı* üzerinde de epey şey olmalıdır.

Konuya gerçi başı ve sonu ile kesin bir sınırlama koymanın zorluğu ortadadır. Tek tek unsurları ne kadar sayıp döksek yine de açıkta kalanlara rastlanır. O yüzden olmalı ki Max Weber peşin ve bağlayıcı bir sınırlamadan mümkün olduğu kadar uzak durmayı düşünmüş ve dinin iktisat ahlâkı ile ne anlaşılacağı bizzat araştırma sırasında açıklığa kavuşacaktır» demekle yetinmiştir 13). Fazlasıyla karışık bir bütün karşısında kendini ta baştan katı ölçülere bağlamak istemeyişte Weber şüphesiz haksız değildir. Biz buna rağmen gerçeğin çeşitliliği karşısında dar ve eksik kalma tehlikesini göze alarak bizim için yol gösterici bazı ölçü ve unsurlara baş vurmaktan geri durmayacağız.

---

12) Max Weber bu arada, konu ile ilgisi bakımından, Nietzsche'nin «*ressentiment*» görüşüne de değinir. Dinlerin ve özellikle hıristiyanlığın benimsediği merhamet ve kardeşlik duygusu, Nietzsche'ye göre, sosyal statünün alt sıralarına itilmiş olanların moral ve etik anlamı ile bir «*köle ayaklanması*»ndan başka bir şey olmadığı gibi, «vazife» ahlâkı da aynı şekilde çalışan ve ekmeğini alın teri ile kazanmaya itilenlerin üst tabakada hiç bir ödev bağlılığı olmadan yaşayanlara karşı kin ve öfkelerinin bir ürünü sayılabilir. Kin ve öfke birikiminin (*ressentiment*) bütün bunlarda payı ve rolü ne kadar zekice bir buluş sayılırsa sayılsın, Max Weber'e göre, sosyal ahlâkı bütünü ile bu temel üzerine kurma ve oturtmada yine de ihtiyatı elden bırakmamak lâzımdır. Netekim, yaşama türünün gitgide «*rasyonelleşme*»sine yol açan dinî, ahlâkî motiflerle «*ressentiment*» arasında ilişki kurmaya imkân yoktur (*Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*, adı geçen yerde, sah. 241). Max Weber, diğer yandan, toplum hayatının sınıf bölünüşü ile din üzerinde etkisiz kalmış olamayacağını ısrarla belirtmekten geri durmamıştır' (adı geçen inceleme, sah. 245; ayrıca *Wirtschaft und Gesellschaft* sah. 280 ve dev.).

13) *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*, a.g.y. sah. 238.

Bu unsurları fazla uzağa gitmeden bizzat iktisadın dokusu içinde (tarifinde) arayabiliriz. İktisadî faaliyet, bir bakıma, ihtiyaç tatmini yolunda insanla *madde, çevre ve zaman* arasındaki çok yönlü ilişkilerin toplamıdır: En başta madde (obje) ile vaz geçilemez olan bağlantı; o bağlantı ile beraber dış çevreye açılış (ister iş birliği veya bölümü, ister rekabet v.s. biçiminde toplum ilişkileri); ve nihayet kıt kaynakları bugüne ve geleceğe bölüştürme noktasında dar veya geniş zaman boyutlarına uzanış! İktisadî faaliyet bu haliyle insanı a) *tatmin araçlarına*, b) *çevreye*, c) yakın veya uzak *geleceğe* iten fiil ve davranışlar olarak tarif edilebilir. Tarifin üç unsuru sübjektif tavır ve değer yargıları ile değişik bir insanı ve ayrı bir ahlâk anlayışını çıkaracaktır :

a) İktisadî faaliyet en başta insanla madde arasında ilişki kurmakla başlayan bir sıra fiil ve harekettir. O halde madde (mal ve servet) karşısında sübjektif yargıları ile her defa ayrı ve değişik bir insan!

b) İktisadî faaliyet, başka bir görüntüsünde, kişiyi üretici, tüketici ve mübadele tarafı olarak en yakın komşuluktan en uzak çevreye kadar başkaları ile ilişki kurmaya götüren fiil ve hareketlerdir. O halde, bütün bu ilişkiler önünde yine değer ölçüleri ve tercihleri ile ayrı bir insan!

c) İktisadî faaliyet nihayet, bir başka açıdan, kıt kaynakları bugünkü ve gelecekteki ihtiyaçlara bölüştürme demek olduğuna göre, değişik derecelerde gelecek kaygısı ve o noktada yine değer ölçüleri ve tercihleri ile ayrı bir insan!

Sözünü ettiğimiz bütün bu ilişkileri bir anlamda *mesafe* bilinci olarak özetleyebiliriz: Madde, çevre ve zaman boyutlarına yakın veya uzak ölçüleri ile, bir çeşit mesafe alış! Söz konusu olan yalnız maddî objektif ölçülerle dıştan değil, fakat sübjektif değer ölçüleri ve tercihleri ile *içten doğru* mesafe tayinidir. Dünya malına, çevre bağlarına ve gelecek hesabına ya adamakıllı ısınmış bir yaklaşım; veya her birine gerektiği kadarının üstünde soğuk bir mesafe alış! İktisat ahlâkı tam bu noktada, madde, çevre ve zamana karşı mesafelenmenin ölçü ve sınırlarını düzenleyici normatif kurallar olarak devre içine girmiş olacaktır.

Yukarıya sıraladığımız ölçü ve unsurlar -işin normatif tarafı önce bir yana- aynı zamanda değişik çağ ve çevrelerin insanını tipik davranışı ve tercihleri ile tanıtmak bakımından da yararlı olabilir. Bu davranış ve tercihleri her defa yukardaki ölçü ve unsurların farklı tertibinde şekillenmiş olarak görebiliriz. İki çağın insanı bize o yolda açık bir fikir verecektir. Önce «pre-kapitalist» insan: Maddî eşyaya yerine göre haz ve tüketim aracı, gösteriş ve övünme vasıtası, kısaca öz malı olarak içten alabilmesine yakın, hatta biri öbüründen koparılıp ayrılması imkânsız

bir bütün içinde kaynaşmış görünmesine mukabil («*mal canın yongasıdır*» sözü hatırlansın), sadece mübadele değeri taşıyan ruhsuz ve renksiz bir «metâ» yığını olarak o derece dışında ve uzağındadır. Diğer taraftan, dar ve basık ölçüleri ile küçük şehir ve kasaba dünyasında adıyla sanyıla tanıdığı «cemaat» çevresinden ileri taşmayan bir toplum ilişkisi (şehir ve ülkelerarası ticaret bir yana); ve nihayet «bugün»ün âcil ihtiyaçları dışında uzak geleceğe kapalı bir zaman şuuru (tarımda en fazla yıl boyu uzayabilen bir gelecek kaygısı). Hesap ve sayı tarafı ile ileriye dönük rasyonel bir zaman şuuru «pre-kapitalist» insanın yabancıdır.

Modern çağın insanı göze tipik çizgileri ile yukardakinin tam tersi olan tabloyu çizer: Maddî eşyaya içten doğru soğuk ve ilgisiz bir mesafe uzaklığına karşı, mübadele değeri taşıyan (yani piyasada alımsatım konusu olmak niteliğine sahip) «emtia» olarak devamlı bir yakınlık içinde! Eşya şekil, biçim ve renk özelliklerinden tamamiyle çözülmüş, üretici ile o yönde ilişkisini koparmış, sadece soyut rakam dizileri halinde önüne serilmiştir. Kafası içinde dönüp dolanan maddenin kendisi değil, onun sayı haline dökülmüş ifadesidir. Bu soyutluk ve onun peşinden getirdiği sınırsızlık çevre için de geçerlidir. Maddî eşyada olduğu gibi burada da içten doğru mesafe uzaklığına mukabil dış görünüşünde türlü sözleşmelerle çevre kuşatılmış soğuk ve soyut bir ilişki yakınlığı ile karşı karşıyayız. Yakın ve uzak çevre ile ister barışçı, ister kavgacı, fakat her halde vaz geçilmez olan ilişki modern çağ insanının alın yazısı olmuştur denebilir. Ve nihayet zaman ölçüsü: Bir taraftan yaşanan ân'a dakikası dakikasına hakkını veren bir nefis terbiyesi ve disiplini ile beraber, gittikçe daha uzak bir geleceğin şanslarını değerlendirmeye yönelen zaman bilinci! İleriye dönük bir yatırım hesabı içinde bugünden yarını değerlendirme alışkanlığı modern iş ve meslek adamını «gelecek» ile devamlı bir hesaplaşma içinde tutmuştur ve tutmaktadır.

Sözü tekrar iktisat ahlâkına getirelim: Hareket noktamız yine yukarıdaki ölçüler olacaktır. İktisat ahlâkı, hangi zamana ve çevreye ait olursa olsun, ihtiyaç tatmini yolunda insanın *madde*, *çevre* ve *zaman* ilişkisi ile içten doğru bir hesaplaşmanın ifadesi demektir: Maddî eşyaya ne ölçüde ve hangi sınırlar içinde yaklaşılabilir? Çevre ile ilişkinin derecesi ne olmalıdır? Bugünden yarına (geleceğe) hangi mesafe içinde uzanılacaktır? Ahlâk normlarının düzen ve çözüm getirmeye yöneldikleri problemler bu sorularda düğümlenmiş görünür.

*
**

Soruların böylesine peşpeşe uzayıp gitmesi karşısında yolumuzu biraz daha kısaltmayı düşünebiliriz: Sözü edilen ilişkileri her defa teker teker sayıp dökecek yerde (çünkü ne kadar sayıl-

sa eksik kalmaya mahkûm), hepsini toparlayıp tek bir ifadede, «dünya» sözünde toplamamız mümkündür. Nitekim büyük dinlerin tuttuğu yol bu olmuştur. Aile bağları, derece derece yakın ve uzak çevre, servet ve mülkiyet bütün bunların peşinde politik - ekonomik çıkar ve ihtiraslar, kısacası dinin «*mâswâ*» adını taktığı alâka ve ilişkiler «*dünya*» kavramında toplanmış görünür. Yukarıda madde, çevre ve zaman boyutları etrafında sıraladığımız ilişkiler bu suretle tek bir klişeye sığdırılınca, yine yukarıda sözünü ettiğimiz *mesafe* tayini de bir noktada «dünya»ya yaklaşma veya uzağında durma şeklinde kendine göre bir muh-teva kazanmış olur.

Dünya ile hesaplaşmada dinlerin hepsini tek çizgiye oturtmak mümkün değildir. Ezbere formül veya hareketlerle kötü ruhları altedebilmenin mümkün olacağı inancından ötede insana yaşadığı çevre ile -kabul veya red anlamında- bir davranış külfeti yüklemeyen ilkel dinleri burada rahatlıkla bir kenara bırakabiliriz. Sadece sihir ve büyü veya şekilci bir «ritualizm» düzeyindeki inançlar konumuzun dışında kalacaktır. Ancak bu ilkel düzeyi aşım selâmete varmanın dünya karşısında belli bir tavır almakla mümkün olacağını ilân eden dinlerle beraber «dünya» problemi ortaya çıkmış sayılabilir. Burada, genel çizgilerine bakarak, büyük dinlerin hiç değilse kuruluş çağlarında dünyaya az çok dönük ve açık bir tavırdan yola çıktıklarını söyleyebiliriz. Dünya ile hesaplaşma önce dünyanın dışına çıkmakla değil, içinde olmayı bir vâkıa olarak kabul etmekle başlatılabilirdi: «*Dünya ve âhiret selâmeti!*». Kütleye seslenişte uzun zaman aynı sırayı tutmuş iki vaad ve mükâfat! 14). Dengenin tarih boyu aynı çizgiyi sürdürebileceği elbette düşünülemezdi. Dışa açık tavır bir süre sonra türlü etkenlerin itişii ile içe dönük bir kapanışla gerilerde bırakıldıktan sonra dünya ile daha ciddi bir hesaplaşmanın zamanı gelmiş olacaktır. Yollar birinden öbürüne şüphesiz farklıdır: Dünyayı maddî varlığı ile toptan inkâra yönelen ya da madde tarafına göz yumup ancak insanı tanrıdan uzaklaştırıcı alâka ve kayıtlarını red etmeyi hedef alan iki anlayış karşındayız. Dünyayı kelime yapısı ile «*deni*»den (aşağılıktan) türemiş sayanlar için çıkar yol: maddenin dışına ve ötesinedir! Karşı görüş sakatlığı maddede değil, ilgide görür (İslamda Kur'anla beraber tasavvuf büyüklerine kadar izlerine rastlayacağımız bir anlayış: «Dünya tanrıdan gaafil olmadan başka neki? - Kumaş, altın ve gümüş, oğul ve kadın.. hiç biri dünya demek değil!»).

Fakat mesele dünyaya yalnız madde veya ilgi tarafında me-

14) İmanlı, dini bütün müslümanın Tanrıya yakarışı da, aynı doğrultuda olarak, dünya ve âhiret için (birini öbürüne feda etmeden) iyilik ve güzellik dileğinde toplanır: Rabbenâ âtina fiddünya haseneten ve filâhireti haseneten...

safelenmeden ibaret değildir. İşin bir de dünya karşısında sorumluluk yüklenme bakımından önem taşıyan bir başka yanı vardır. Burada da iki ekstrem uçla karşılaşmış olacağız; çoğu zaman ayrı ve değişik çevrelerde değil, aynı kültür ve inanç çevresinde ön sırayı tutmanın kavgasını yüzyıllar boyu sürdürüp götürmüş iki zıt ve sivri uç: Biri dünyayı iyilikleri ile de kötülükleri ile de olduğu gibi kabullenmeye varan anlayış! Tanrı, hikmetinden sual edilmez, her şeye kefil bir «kaadiri mutlak»! Birliğine olduğu gibi kudretine de ortak koşmayı kesinlikle reddettiği için kul'a iradeyi sahibine teslim edip içe dönük bir huzur ve «murakabe» halinde olup biteni temaşâdan başka yapacak bir şey kalmıyor. Öbürü, dünya düzenini her türlü günah ve kusurları ile göğüslemeyi, hak ve doğruluk yolunda işlemeği tanrı buyruğu sayan görüş! Gerekçe açık: Kişi yaratılıştan ve yaradanın iradesi ile güç ve kuvvet sahibidir. Bu güç aslında O'nun (kaadiri mutlakın) kudretinden bir parça, belki de kudretin bir uzantısı demek! Öyle olunca da emânete hakkını vermeyip kendinde aciz görmek hak nimetine göz göre küfran demek olur. Kul'a düşen ve yakışan, hakk emânetini -kudreti- saklı tutmayıp açıklamak ve vücudü ibadet ve taat başta Allahın hoşnutluğunu celbedecek hayırlı işlerde geceli gündüzlü yormak işlemdir.

Aynı ikiliğe, değişik terimlerle Max Weber de dikkati çekmiştir: Bir yanda *kontemplatif - mistik*; diğer yanda *aktif - riyâzetçi* (ascetik) din anlayışı 15) ! Dünya birincisinde madde yapısına ve maddi ilişkilerine sürünmeden, sonsuzluğa giden yol üstünde iç huzuru ile aşılacak bir aradurak! İkincisinde, maddî zevk ve hazlarına yine kapalı kalmakla beraber aktif bir ceht ile üstüne yürünecek ve kötülükleri göğüslenecek bir çile ve cidâl dünyası!

Her iki tip, Max Weber'e göre, bizi ileri ve sivri uçlarında apayrı iki insan modeline götürür: Biri, uzak doğunun vecd ve huzur yanı irade tarafına baskın, içe dönük, münzevî insanı! Öbürü batının disiplinli iş ve vazife insanı! İlkine göre selâmetin yolu fiil ve hareketten değil, hakla bir olmanın (ve bir ölçüde nasibini ayağında hazır bulmanın) huzur ve güveninden geçer. Önemli olan, fiil ve aksiyon (etmek) değil, onu tamamiyle gereksiz kılacak bir huzura sahip olmak (edinmek) tir. Kendinin fiilî, aktif bir payı olmayarak içe dönük bir «murakabe» ile nefsinde ülûhiyyet'in bir parçasına sahip olmanın bilinci hareket ve aksiyon tarafını «ifâ»ya yönelen bir huzur ve teslimiyete

---

15) Max Weber, *Stufen und Richtungen religiöser Weltablenkung (Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, cilt I içinde sah. 538)*. Ve tamamlayıcı olarak: *Wirtschaft und Gesellschaft*, sah. 312 ve dev.

varır. Sonuç : Dünya ile yüzyüze mücadeleyi dahi lüzumsuz sayan bir içe kapanma, tam ve mutlak olarak dünyadan kaçış! Riyâzet tarafında durum tersinedir: Dünya burada görmezlikten gelinecek bir «fenâ» alemi (fâni ile aynı kökten: ölümlülük ve hiçlik) değil, tam tersine, inkâr edilemez olan varlığı içinde kötülükleri, hırs ve ihtiras taşkınlığı disiplinli bir nefis terbiyesi ile göğüslenip altedilecek bir hasım kuvvettir. Dünyaya karşı oluştta mistik ve riyâzetçi görüş arasında çok derin bir fark gözetilemez. Ancak, birincisindeki «dünyadan kaçış» ile ikincisindeki «dünyayı red»in farklı şeyler olduğu gözden kaçırılmamalıdır. İlki huzur ve selâmeti hareketsiz, passif bir teslimiyette ararken, ikincisi negatif de olsa yine bir hareket biçiminde, daha açık konuşalım, dünyaya karşı sürdürülecek bir cihad ve mücadele azminde arar. İşin bizce daha ilgi çekici yanı şurasındadır: İki ters görüş yalnız ayrı ve yabancı çevrelere dağılmış halde değil, bazen aynı çevrede hasım kamplara bölünmüş olarak yüzyüze gelir. Toplumun farklı değer anlayışını, daha doğrusu anlaşmazlığını hiç değilse önemli bir tarafı ile burada arayabiliriz. Çıkış noktalarına göre, mistik ve riyâzetçi anlayışın uzlaşmaları, hatta birbirini anlamaları gerçekten zordur. İlki ikincinin gözünde tanrının şanını ibadet ve riyâzetle yüceltecek yerde kendini iç dünyasının huzuruna kapıp koyvermiş bir «rind»; ikincisi ilki gözünde kendini biçim (sûret) tarafına kaptırıp bâtin tarafını feda etmiş kuru, soğuk bir «zâhid» (bizim kültür ve edebiyat tarihimizdeki akisleri ile: *rind ve zâhid kavgası*) 16).

Dinin dünya karşısında değişik tavır ve davranışından iki zıt ucu karşı karşıya koyarken aradaki farkların daima yukardaki kadar net ve açık olmadığını ve olamayacağını gözden uzak tutmamalıyız. Birinden öbürüne devamlı kaymalar, ortada ne birine ne öbürüne mal edilebilecek renk tonları her zaman ve her yerde görülen şeylerdir. Renkler zaman zaman koyu paftalar halinde birbirinden ayrılmış olabileceği gibi, bazen de birinin öbürü içine yayılıp dağılması ile yer yer yumuşamalar meydana gelir. Farklar ve ayrılışlar yalnız değişik dinler arasında değil, aynı din içinde de göze batar boyutlar kazanmış olabilir. Netekim, aktif riyâzetçi görüşte mistik inançlara rastlanabileceği gibi, mistisizmde de içe dönük bir huzur ve teslimiyetin yanısıra aktif unsurlara rastlamanın imkânsız olmadığını ilerde sırası gelince göreceğiz.

*
**

Ayrı, hatta âykırı çizgilerin bu derece karmaşık örgüsü göz önüne alınınca, nasıl olup yukardaki gibi net ve kesin bir sınıf-

---

16) Weber, a.g.e., sah. 539.

lamaya gidilebileceği elbette sorulabilir. Çıkış yoluna daha önce de kısaca işaret edilmişti: Çelişik çizgilerden hangilerinin daha çok dogma niteliğinde ve dar bir azınlık katında kaldığına, hangilerinin tabanda geniş yığınların yaşayışını belirleyecek bir yaygınlık kazandığına bakarak seçilen modelin yerini belirlemek az çok mümkün olabilir. Teori ve dogma niteliğinden öteye gitmeyen veya üstte dar bir çevrenin inançları düzeyinde dönüp dolağan fikirlerin tabanda iktisat ahlâkını tayin noktasındaki etkinliği çok gerilerde kalmış sayılır. Sözü yine Max Weber'e bırakabiliriz: «*Dinin gerçek hayata etkisi incelenecekse, önce resmi dogmaları ile pratikte belki de kendi isteği hilâfına... sürdürülen filli davranış türünü ayırmamız, sonra da zirvede 'virtuose' çevrenin (üstün vasıf ve yetenek sahiplerinin) sürdürdüğü inançlarla tabanda kütle inançlarını ayırt etmemiz gerekir. Üstekilerin din anlayışı ve inançları gündelik yaşayış için ancak bir örnek vazifesini görür; iddiaları üst perdede talep ve iddialardır ve o halleriyle gündelik ahlâka ölçü alınamazlar. İkisi arasındaki ilişki bir dinden öbürüne değişir» 17).*

Üst ve alt ayırımı din ve kültür tarihinin her halde ilgi çekiçi bahislerinden biri olmalıdır. Fikir ve inançların üst düzeyde şekillendikçe -bir çeşit mesaj iletimi ile- alta ve aşağılara sızmaları; o ara aktarılan inançların ilk ve asli rengini koruyup koruyamamaları; yerine göre üstteki ile -ibadet tarafı hariç- pek az ilişki kalmış bir halk inancının türeyişi... Bütün bunlar, bir bakıma, dinin kendi içinde yoğrulmuş ve oluşum dinamiği olarak alınabilir. Çoğunlukla görülen ve bilinen odur ki, din kuralları yığının anlayacağı seviyenin üstünde tutulmuşsa resmi (şer'i) dinin altında ikinci (secondaire) bir tabaka olarak kütleye mahsus ve onun kolay sindirebileceği basit imajlardan kurulu bir inanç türü ortaya çıkar 18). İktisat ahlâkının ve yerine göre zihniyetinin tarih boyu kaderini belirleyecek olan kilit faktörlerden biri burada yatıyor olmalıdır.

3. Tavan ve Taban

Yukarıdaki açıklamalarla sözü konunun -tekrar edelim- kilit noktalarından birine getirmiş oluyoruz. Değişik ve bazen birbirine zıt inançların aynı çatı altına sıralanışı göze çoğunlukla ikili bir bölünme manzarası çiziyor. Gerçekten, değişik fikir ve inançlar -mezhep farklarından ileri gelenler bir yana- toplum katlarına rastgele serilip dağılmaktan çok üstlü altlı kadrolara bölünmüş halde karşımıza çıkarlar: Bir kısmı zirvede dar bir

17) Max Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, sah. 310, 1923.

18) Weber, *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*, a.g.e. yerde, sah. 245.

«elit» çevrenin, bir kısmı tabanda geniş yığının inançları düzeyinde yer alır. Zirve ve taban arasında bu suretle meydana gelen kademelenme farklı seviyede iki inanç türünü göz önüne sermiş olacaktır: Vasıf ve yetenekçe üstün bir lider çevrenin itikatları; altta ve tabanda kütle inançları (Max Weber'in deyimi ile : *Virtuosen-Religiosität* ve *Massen-Religiosität*) 19). Dinî, sosyal, estetik v.b. değerlerin üst ve alt arasında -din ve kültür sosyolojisi bakımında son derece önemli- alışverişini burada göreceğiz. Karşılaşacağımız ihtimaller çok çeşitlidir: İster üst tarafta «elit» çevrenin inançlarını alta doğru kıskançlıkla koruması, ister tabanda geniş yığının bildiğinden şaşmaması aradaki ikiliği sürüp götürmüş olabileceği gibi, üst düzeydeki itikatların bazen aslına yakın, bazen de yüz çizgileri tanınmayacak kadar değişikliğe uğramış halde aşağıya sızması da mümkündür. Ancak sözü oraya getirmeden önce zirve ve taban ikiliği üstünde biraz daha durabiliriz.

Üst ve alt farkı ve onunla meydana gelen ikilik, aslına bakılırsa, kişilerin manevî telkinleri alma ve sindirme noktasındaki istidat ve yeteneklerinin eşit çizgide olmamasından ileri geliyor. Din kuruluş çağına mahsus olan nisbeten sade, külfetsiz iddialarını geride bırakıp az çok derinlemesine bir boyut kazandıktan sonra farklar göze görünür bir cesamet kazanmış olacaktır. İster mistik, ister riyâzetçi açıdan bakılsın, maddenin kir ve pasından soyunup temize çıkma arzusu kendisi ile beraber belli arınma pratiğini de (Heilsmethodik) getirmiş olacaktır. Ham, işlenmemiş haldeki insan hamurundan zararlı hırsları, kaba sevki tabiiileri atıp arınmanın yolu ve yöntemi her halde kütlenin üstünde bir «elit» (virtuose) tabakaya ağırlık tanımakla sürdürülebilirdi. Dinin üst perdede iddiaları olsa olsa o yolda telkine en fazla yatkın kafa biçimine sahip bir çevre için yontulup şekillenmiş olacaktır. Kütle nazarında olağanüstü bir kuvvetle («*charisma*» ile) donatılmış sayılan bu seçkin çevrenin kahramanları değişiktir: Budizmin içe dönük münzevi ruhanisi; ilk hıristiyanlığın passif martir'i ve arkasından kendini tanrıya adanmış hücre ve çile ehli (keşiş); islâmın din mücahidi, arkasından tasavvuf ve tarikat uluları; kalvinizmin sert ve müsamahasız riyâzetçisi v.s. Her biri için Allahın seçilmiş kulu sayılmanın güveni, tutulan yol ve yöntem hangisi ise orada ehliyetinin günü gününe inandırıcı delillerini vermekle mümkün: Hücre ve çile adamı ise dünya feragatini her haliyle göz önüne sererek; cihad yolunda ise gerek nefesine, gerek inançsızlara karşı sürekli mücadelenin göz doldurucu örneklerini vererek; Tanrının şanını ancak düzenli bir iş ve meslek çerçevesinde metodik çalışma ile yüceltmeyi

19) Aynı yerde, sah. 260.

mümkün gören -dünyaya yönelik- bir riyâzet inançlısı ise her gün dünya yüzüne bu inancın gözle görünür eserlerini sıralayarak!

Üstte ve yukarda «elit» çevrenin sürdürdüğü bu inanç ve davranışlar karşısında tabanın din anlayışı ve kendisinden talep edilebilecek uygulama dozu şüphesiz farklı olacaktı.

Bu farklar derin olabilir veya olmayabilir. Din tabana kaldıramayacağı ağırlıkta bir külfet yüklemeyip kolay sindirilir inançlar düzeyinde kaldığı sürece ikilik göze batar bir hal almamış olacaktır. Netekim İslâm kuruluş çağında kütleye asgarî ölçüde şart ve farızlarla sınırlı bir külfetten fazlasını yüklememekte dikkatli davranmıştır. Esasen ayrı bir ruhanî sınıfın (rahbaniyet'in) red ve inkârı söz konusu ikiliğin su yüzüne çıkmasına başından beri imkân tanımamıştır. Ancak İslâm dini kuruluşunu tamamlayıp zamanla tasavvufa açıldıktan sonra zirve ve taban arasında derinlemesine bir ayırımın eşiğine varılmış sayılabilir. Üst çizgide, basit halk için anlaşılıp sindirilmesi güç, hatta imkânsız rûmuz ve ibârelerle yüklü mistik inançlar ve onların karşısında basit imaj ve tasvirlerle örülmüş kütle inançları yüz yüze gelmiş olacaktı.

Zirve ve taban bölünüşü din açısından olduğu kadar sosyolojik açıdan da ilgi çekici özellikler taşır. Max Weber din sosyolojisini ağırlık noktası ile bu ayırım üzerine getirip oturtmakta şüphesiz haklıdır. Dinin derine doğru entansif bir boyut kazanması ile zirve ve kütle, ona göre, bir çeşit statü (stand) bölünüşünün tipik özelliklerini kazanır ve sürdürür. «Kütle» ile burada sosyal tabakalaşmanın tabanındakiler değil, belki yüksek dozda ki iddia ve telkinleri alıp sindirme istidadı yeterli olmayanlar (Weber'in deyimi ile: din açısından belli ses tonlarını almada kulak yatkınlığı -*müzikalite*'leri- eksik olanlar) kastediliyor 20). Ne var ki, üstte zirveyi tutanlar, bir bakıma olağan-üstü bir kuvvetin («*charisma*»nın) sahipleri olarak, zamanla din ve tarikat ulularını halinde bir çeşit aristokrat zümreyi meydana getirirken kütle de aynı şekilde toplumun alt katlarına itilmiş olacaktır. Böylesine bir tabakalaşma, şüphe yok ki, bir takım sürtüşme ve karşı koymaları da peşine takıp getirecekti. Şeyhliği kolayından şahığa çevirme heveslilerine karşı merkezi otoritenin sert tepkisi bir yana, resmi dinin (şeriatın) bir çeşit memur safında ve sıfatında olan din ulemasının çok sivri ve iddialı tarikat kurucuları karşısında kütleye kendileri sahip çıkma gayreti ile şiddetli bir mücadeleye koyulmuşlardır. Durum, bir bakıma, Weber'in dediği gibi, feodal aristokrasiye karşı bürokrasinin verdiği savaştan

20) Aynı yer ve sahife.

farklı değildir. Şeriatçı ve şekilci, tutumun ilerisinde kütleye «bâtını» yollarla nüfuzu mümkün kılacak olan liderlik gücü ve yeteneği (*charisma*) derinlere indiği derecede «ulema» sınıfının ve yerine göre merkezi otoritenin tepkisi de o nisbette sert ve müsamahasız olmuştur (bizde klasik örneği: Yeniçeri ve esnaf katlarına kadar uzanan beктаşilik karşısında sünni ulema ve devletin kendisi).

**

Zirve ve taban ikiliği bizi burada peşine taktığı tepki ve mücadelelerle değil, daha çok üstten alta temas ve sızmalar tarafı ile ilgilendirecektir. Biraz önce de söylenmişti: Belli bir yaşama türü, örnek olarak, tam ve dört başı mamûr ifadesini kalifiye bir çevrede bulur. Örnek alınan inanç ve idealin zirveden tabana süzülüşü bütün bir kültür ve zihniyet dünyasının ve o arada iktisat aklâkının yüz çizgilerini belirlemiş olacaktır. Bir bakıma, Max Weber'in ünlü tezinin (Protestan Ahlâkı ve Kapitalist Zihniyet) can alıcı noktasını da buraya bağlayabiliriz.

Önemli olan soru şudur: Zirve nasıl bir «örnek davranış»ı benimsemiş ve bu örnek üstten alta *ne dereceye kadar ve ne gibi değişikliklerle* aktarılmış olacaktır?

Sorunun cevabı bir dinden öbürüne değişir. Kontemplatif - mistik inançlarda «*virtuose*» çevreden kütleye ve günlük hayata köprü kurmak hemen hemen imkânsızdır. Zirve ve taban arasına doldurulması mümkün olmayan bir uçurum girmiştir. Zirveye tırmanabilenler, neredeyse, sihirli (*magique*) bir çekim merkezi halini almışlardır. «Veli» (ermiş) olarak kendisine tam bir teslimiyet ile bağlanılacak ve yerine göre dünya ve âhîret mamûrluğu -gerekiyorsa- bedeli ödenerek kendisinden satın alınacak bir üstün kuvvet! Tıpkı toprak ağası karşısında köylü gibi burada da din feodalitesi karşısında haraca bağlanmış bir tabanla karşı karşıyayız. «Elit» tabaka, yüksek düzeydeki misyonunu alttan gelen bu kaynakların güvenliği içinde sürdürmüş olacaktır.

Riyâzete dayalı dinlerde zirvenin («*virtuose*» çevrenin) tutumu ve değer anlayışı farklıdır. Passif haliyle «dünyadan kaçış» yerini burada dünya ile dışediş bir hesaplaşmaya ve onu yerine göre aktif olarak yoğurup işlemeye bırakmıştır. Max Weber'e göre düzenli yaşama biçimi, Asya dinlerinin içe dönük (kontemplatif) huzur idealine ve ortaçağın feodal yapılı savruk yaşama biçimine karşı, insanlık tarihinde belki ilk defa manastır hücrelerinde türemiş ve orada riyâzet ile gerçek pratiğini bulmuştur. Riyâzet (*Askese*), *insan yaradılışından ham, kaba sevki tabileri söküp atmaya yönelen, günün her dakikasına -velev ibadet kaydıyla- hakkını veren, metodik bir nefis mürakabesi, rasyonel*

yaşama biçiminin bir çeşit prototipi'dir 21). Ve asıl önemlisi, insan davranışı günlük hayatın bir bölümünde olsun muntazam disiplinli harekete alıştırdıktan sonra aynı intizamın diğer yaşama tezâhürlerine yön ve şekil vermemesi mümkün değildir. Netekim düzenli ve disiplinli yaşamının önce kapalı duvarlar arasında gerçekleştiğini ve oradan başlayıp derece derece yaygınlaştığını gösteren örnekler pek çoktur: Çile ve ibadet, günlük yaşayışın hiç bir dalında görülmedik bir saat düzenlemesi 22) ile intizama bağlanmış; ibadetten arta kalan saatler çile ve hücre erlerini, hele kapı eşliğinden eksik olmayan gelip geçici konukları doyurup ağırlamak üzere aynı intizam ve disiplin içinde bağ ve bahçe işlerine, mutfak ve kiler çalışmalarına ayrılmıştır (örnekleri bizim tekke ve tarikat dünyamıza da yabancı değil) 23).

21) Riyâzet üzerine Max Weber, *Protestantische Ethik.* sah. 116; *Wirtschaft und Gesellschaft*, sah. 309 ve dev.; ayrıca *Wirtschaftsgeschichte*, sah. 311. Riyâzet üzerine kendi kaynaklarımızda (hepsi değil!) ufak bir tarama da bizi aynı sonuca götürür. Her şeyden evvel, riyâzeti ekseriya beraber ve yanyana kullanıldığı zühd kavramından ayırt etmek lâzımdır. Zühd nefsi dünya hazlarından mahrum etmek manasında *negatif*, riyâzet ise nefse şu veya bu yönde düzenli bir fiil ve hareketi yüklemek bakımından *pozitif* bir davranışın adıdır. Riyâzet, Mesnevî şârihi Bursalı İsmail Hakkı'nın ifadesi ile «*nefsi veya bedeni kesret-i istimâldir îâ ki selâset ve mehâret kabul eyleye*» (*Ruh-al Mesnevi*, cilt I, sah. 365). Yine Bursalı'ya göre riyâzet nefsi veya bedeni «*kesret-i istimâl ile tezlil (horlama)*» demeye gelir (*Kitab-al Hitab*, sah. 248, 1292 - hicri). Kınalızade'ye göre ise riyâzet nefse devamlı olarak hayırlı ve makbul işler (*a'mâl-i hasene*) yüklemek demektir (*Ahlâk-ı Alâi*, Kitap I, sah. 95).

22) Zikr ve ibadet başta olmak üzere belli işlerin yapılması vaktini ihtar eden çan kulesi batıda dakik zaman bilincinin ilk ve en önemli timsali sayılır. Weber'e göre, «ortaçağ boyu ilk defa dakikası dakikasına taksim edilmiş bir zaman bilinci içinde yaşayan insan rahip'tir» (*Protestantische Ethik.* sah. 168). Bizde ise uzun zaman kuşak veya daha büyüğü yastık altında saklanan o iri -çoğu priol marka- saat insanımızın namaz vakti geldimi diye ikide bir el ve göz attığı başlıca araçtır. Evet, hepsinin arkasında ilk ve en önemli motif -zamanla o da maddeleşinceye kadar- *din ve diyânet*'tir. Gelişme süreci ve aşamaları ise: Önce insan varlığımızın dışında ve üstünde çan kulesinden başlayıp zamanla yastık altına, oradan kuşak ve cep yoluyla günlük giyimimize giren saat nihayet -Oswald Spengler'in dediği gibi- kol saati ile neredeyse organizmamızın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. O nokta üzerine özellikle Alexander Rüstow, *Zamanımızın vazife ve iş insanı* (İktisat Fakültesi Mecmuası, sene V, 1944).

23) Batıda manastır bizde tekke ve dergâh düzgün ve düzenli çalışmanın ilk merkezleri sayılır. Yakın zamanlara -19. yüzyıla- ait bir öneğini okuyucu İzzet Molla'nın renkli kaleminde bulacaktır (*Mihnetkeşân*, sah. 123, İstanbul 1269 - hicri). Şair sürgün günlerini yaşadığı Keşân civarında Rüstem Baba dergâhından bahseder. Himmet ehlinin gönlü gibi kapısı da gelip geçenlere açık. Herkes saati saatine bir işe koşmuş: Kimi sürü otlatmada, kimi mahsul kaldırmada; hepsi de konuk ağırlamak için bir işin peşinde.. Her biri «*Haram eylemiş kendine rahatı!*»

Ancak, metodik yaşama biçimini üstte elit çevreden tabanda geniş kütleye yansıtma ve maletme noktasında riyâzetin her çeşiti aynı etkinliği sürdürmüştür denemez. Durum birinden öbürüne değişir: Dar bir hücre içinde dışarıya sımsıkı kapalı, kalifiye bir çevreye hasredilmiş haliyle riyâzet başka, tabana ve yığına açılmış haliyle hücre-dışı riyâzet pratiği başka şeylerdir. Batı Hıristiyan dünyasında Katoliklik ile reformist Protestanlığın dünya görüşünü belirleyecek ve sonuç olarak Weber'e göre bir yanda «kapitalist zihniyet»in biçimlenmesine varacak olan ayırım çizgisi buradan geçer. Katoliklik dar ve kapalı hücre içinde oluşan fikir ve değer muhtevasını tabana aktarmaya izin vermemiş bir din olarak bilinir. Kütleye doğru yolu gösterme ve günah çıkarma görevini başkalarına devredilemez bir misyon olarak tekelinde tutmaya kararlı bir ruhban sınıfının kapıları sımsıkı kapalı tutmakta ısrarı katoliklikte üst ve alt farkını katı bir şekilde sürdürüp götürmüştür 24). Riyâzetin hücreden tabana yayılması latin ülkelerinde o yüzden mümkün olmamıştır. Kapitalizm, bir hayat düzeni olarak 25), oralarda da şüphesiz boy verecekti ve vermiştir de: Fakat hesaplı - metodik çalışma ve yaratma tarafından çok gösterişli, israfçı tarafı daima ön planı tutmuş olarak! Dinî reformasyon ile manzara Kuzeybatı Avrupa'da (başta Hollanda, İngiltere) ve kısmen Kuzey Amerika'da temelinden değiş-

---

24) Katoliklikle kalvinizm arasında daha da derinlere inen ayrılış noktaları vardır. Max Weber'e göre (*Protestantische Ethik... sah. 114 ve dev.*), büyük dinler bir bakıma dünyanın sihirden (*Magie'den*) arındırılması ve öylece inançların bir anlamda rasyonalize edilmesi ile ortaya çıkmışlardır. Ne var ki, bir kısım dinler ve o arada katoliklik bu hareketi sonuna kadar götürmüş değillerdir. Katolik dünyanın şer kuvvetleri ile baş edebilmekte şahsi yetersizliğini telâfi edici bir kuvvet olarak kilisenin desteğine daima ihtiyaç duymuştur. Râhip nedâmet (pişmanlık) duygusu ile kendine baş vurulduktan Tanrı bağışını yine de cömertçe bahşeden bir sihir sahibi sayılır. Katolığın hayatı öylece, tipik olarak, günah, arkasından nedâmet, günah çıkartma ve arınma, tekrar günah ve peşinden tekrar nedâmet şeklinde iniş çıkışlı hareketlerin toplam görünümünü verir. Protestan ve özellikle kalvinist gözü ile durum farklıdır: Allahın kuldân istediği, iniş çıkışlı hareketler içinde daima tek kalmaya mahkûm iyilikler değil, bütün bir yaşama biçiminin kesintisiz olarak doğru kabul edilen yolda sistemli ve metodik düzenlenişidir. Günahkârlık halinde onu hemen düzeltmeye koşacak bir ruhani sınıf (ruhban) söz konusu olmayınca, kulun kendisi doğru yoldan sapmamaya sonuna kadar dikkatli olacaktı. Bu ise rasyonel-metodik yaşamın bir sistem haline getirilmesi demekti.

25) Burada başından beri tekrarladığımız bir noktaya sırası gelmişken bir kere daha değinmede yarar vardır. Max Weber, dikkat edilmiş olacağı gibi, kapitalizmi sadece sınıf ayırımı ve sömürü üzerine kurulu bir iktisadî düzen olarak değil, geniş çizgileri ile bir yaşama biçimi ve «stil»i olarak görür. Bu görüş aslında Marx'ın burjuvazi düzenini -sömürü tarafı bir yana- iyiden-iyiye maddeleşmiş, soğuk bir rasyonelleşme içinde kendi kendine «yabancılaşmış» bir hayat stil'i olarak nitelendirmele de tam uyum halindedir.

miştir. Üst ve alt ikiliğini sürdürme artık mümkün değildi. Üstten alta kapı, Max Weber'e göre, ruhanî diye ayrı ve imtiyazlı bir sınıfı toptan red edip devre dışı bırakan protestanlıkla (ve bilhassa kalvanizm ve püritanizmle) ardına kadar açılmıştır. Luther'in attığı ilk adımla *Concilia evangelica* diye kapalı bir ruhanî heyete son verildikten sonra zirve ve taban ikiliği ve dolaşısıyla «virtuose» ve kütle inançları arasındaki duvar yerle bir edilmiş oluyordu 26). Riyâzet artık dünya-dışı bir arınma pratiği olmaktan çıkmış, manastır kapılarının açılması ile beraber düzenli yaşama ethos'u da kütle içine sarkıtılmış oluyordu. Bir manada artık harkes ömür boyu düzenli yaşama disiplinini sürdürecektir bir rahip demektir. Sanki manastırın kapısı açılmış da o muntazam, saati saatine dakik ve düzenli iş görmeye alışmış insan günlük hayat içine saliverilmişti.

Max Weber'in batı'da zihniyet oluşumunu geniş boyutları ile getirip bağlandığı düğüm noktasını burada aramalıyız: Üstte «virtuose» çevrenin uzun zaman kapalı duvarlar arasında sürdürdüğü disiplinli yaşama biçimi, bir yerde kabuğunu kırarak, kütlenin gündelik hayatına kaydırılmakla yeni ve değişik bir çağ anlayışı, onun da gerisinde apayrı bir insan yüz çizgileri ile şekillenmiş oluyordu. Yeni ve gerçekten farklı bir insan: Hareketlerinin saati saatine hesabını tutan, her türlü düzensiz ve savruk yaşamının şiddetle karşısında, sert ve müsamahasız bir nefis mürâkibi! Bir bakıma kendisi ile, kendi iradesi ile baş başa; soğuk ve kuru bir yalnızlığın adamı! Hiç bir ruhanî (kişi veya örgüt), hiç bir otorite ona yardım elini uzatacak halde değil. Calvin'in Allahı artık İncilin şefkatli «baba»sı değildir; erişilmesi imkânsız bir mesafenin ötelerinde, hikmetine akıl sır ermez olan, kul'a yalnız ve yalnız azamet ve şânını anma ve yüceltmeyi emreden hâkim, mütehakkim tanrıdır. Bu yüce buyruk kul tarafından Allahın tenbel, cezbeli «müşahede»si yerine, hücre içinde olsun dışında olsun günün her dakikasına hakkını veren bir düzen ve intizam içinde çalışmak ve yaratmakla yerine getirilebilirdi. İnsan, tanrının passif bir seyirci ve müşahedecisi değil, yer yüzünde onun irade ve buyruğunun faal, aktif bir âletidir; ve o haliyle dünyanın dışında değil, içinde ve ortasındadır. Dünya haz tarafı ile burada da en aşağı diğerlerindeki kadar kirli; fakat yine de Allah tarafından *yaratılmış* olmakla kul tarafından da aynı espri içinde işlenmek, şekil verilmek üzere insan eli ve iradesi önüne serili bir madde yığını! Kalvinist, Tanrıya içe dönük bir «mürakabe» yoluyla ulaşmış varlığını onun varlığında eritme peşinde ve iddiasında değildir. Bir bakıma, hikmetine akıl sır ermez olan takdirin ruh ve manasına inmeyi kendi boyunu

26) O nokta üzerine kısa ve özlü olarak Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, sah. 312.

aşan bir iddia sayıp sadece «çağırıldığına» inandığı iş'de («meslek»de) 27). Tanrı buyruğunu icra etmekten öte kutsal misyon tanımayan bir iş ve aksiyon adamı ile karşı karşıyayız. Tersi ile yüzleştirerek söylemek gerekirse: Her yerde ve her şeyde ilâhi takdirin «mânâ»sını aramaktan ve belki o manâ içinde varlığını eritip Hakk'la bir olmaktan ötede bir gaye tanımayan doğulu münzevi'nin tam tersi olan bir insan! Batılının dünyası yaratılmış bir «eser» ve öyle olduğu için de tanrı iradesinin âleti olarak insan eliyle aralıksız işlenip değiştirilecek, yenilenecek bir varlık! Doğulu'nunki (uzak doğu denilmek isteniyor) gözünü açıp kendini içinde bulduğu ve hayatı boyu hiç bir noktasına el atmaya lüzum hissetmeyeceği, ezelden ebede kusursuz, dörtbaşı mamur bir kuruluş; ve belki de el atmaya zaten gücü yetmeyeceği bir alın yazısı, bir kader!

Kader inancı, aslında, kalvinizme de ters ve yabancı sayılmaz. Tam tersine: Kalvinist bir anlamda su katılmamış kadercidir. İlâhi takdirin kulluk yolunda kendine hangi sıfatı lâyük gördüğünü önceden sezinlemeye ve değiştirmeye gücü yetmeyeceğine inanmış bir kaderci! Gücünün yeteceği tek şey şu: Kendi hareket ve davranışından giderek takdirin ne yolda tecelli etmiş olabileceğini sezinlemek, tecellinin o yoldan idrakine varmak! Ömür boyu hayırlı bir kul mu, yoksa iflâh olmaz bir günahkâr mı kalacak? Orası Tanrının bileceği iş! Ama, en azından, fiil ve hareketlerine Tanrının emrettiği biçimi vermekle (ve verdiği sürece) ilâhi takdirin her halde kendine ta baştan «seçilmiş» kul olmaktan başka bir sıfatı lâyük görmemiş olacağını rahatlıkla düşünebilir. Emredilen yaşama tarzı ise, dalgın bir inzivâ halinde içe kapanmakla veya feodal savruk bir yaşama düzeyinde döküm saçım günü gün etmek değil; hayır tam tersine, çağrıldığı görevde («meslek»de) gösterişsiz, fakat her dakikaya hakkını veren disiplinli bir çalışma ile tanrının şanını yüceltmekten ibarettir. Serveti sorumsuzca kullanmanın tehlike ve zararlarını kalvinist de gözden kaçırmış değildir. Ancak, savurma ve tüketme yanı bir tarafa, servetin bizzat kendisi metodik çalışma ve iş görmenin ve de nefsinin ölçüsüz bir haz ve hırs taşkınlığından uzak tutmanın eseri olduğuna göre, tanrı katında seçkin ve sevgili kul olma-

---

27) Weber, Alman dilinde meslek karşılığı olarak kullanılan «Beruf» tâbirinin çağırma veya çağırılma ile bir kökten geldiğine işaret eder. Meslek, ona göre, belli bir maksadın ve özellikle Tanrı katında makbul bir işin icrası için kişinin çağrıldığı yer demektir. Diğer batı dillerinde kelimenin bu özelliğini işaretleyen belirtilere rastlanmıyor. Bizde «meslek» tâbirinin kökünde, aynı suretle, din motifinin yattığını söylemek mümkündür. Meslek *sülûk* ile bir kökten gelir; sülûk ise ilk ve aslı manası ile dinî ya da yarı dinî bir topluluğa (tarikat, fütüvvet v.s.) dahil olma ve kabul edilme karşılığı kullanılmıştır. İlk basamaktan başlayıp derece derece kemâle ermenin uzun yolu oradan geçer.

nın elle tutulur işareti sayılır. Kapitalist zihniyetin «safkan» temsilcisi, dikkat etmelidir ki, feodal çağın insanından yüzde yüz farklı olarak haz ve zevk tarafı ile bol kazancın peşinde değil, fiil ve hareket tarafı ile kazanmanın izindedir. Kalvinist gözü ile Tanrı katında büyük günah, kazanılmış servetin üstüne yatmak, boş ve savruk yaşamaktır.

Fakat hepsi bu kadar değil: Düzenli, metodik çalışmaya ara verdiği an seçkin kul oimanın güvenini kaybetmek korkusu kalvinisti tuttuğu işde -kendi kendini sürekli yenileyen bir devam ve intizam içinde- yol almaya zorlayacaktı. Metodik -rasyonel davranış artık sırası geldikçe baş vurulacak ve arkasından el çekilecek iniş çıkışlı bir yaşama tertibi değil, bilâkis sürekli bir hayat düzenlenişi ve felsefesi halini almıştır. Sürekli bir düzenleme ki toplum yapısının üst ve orta katı ile beraber tabanına da gereken moral cihazlanmayı sağlamakta gecikmeyecekti. Kalvinizm disiplinli -rasyonel iş ve meslek ethos'u ile bir yandan modern burjuvazinin karakter çizgilerini yontup şekillendirirken, öbür yandan aynı iş ve çalışma esprisi içinde eğitip yetiştirdiği emekçi tabanını sistemin hizmetine koşuyordu 28). Eline ne geçtiğini hesaba katmadan Tanrı buyruğudur diye kendini arasız fâsılasız, feragatli bir çalışma düzenine adanmış bir emekçinin henüz kımıldama çağındaki sanayileşmeye ucuz ve disiplinli insan gücü olarak nasıl bir destek sağladığı ortadadır.

Patronu ile, emekçisi ile, Tanrı rizâsının ancak düzenli -rasyonel bir «meslek» çerçevesinde muntazam, aralıksız çalışma disiplini ve israfsız, gösterişsiz bir yaşama karşılığı elde edilebileceği inancı, henüz kıpırdama halindeki burjuva toplumuna, hem de *madde yönüyle cihazlanma* diye ortada bir şey yokken, *moral cihazlanmayı* getirmiş ve hizmete koşmuştu. Böylesi bir cihazlanmanın neticelerini açık seçik görebiliyoruz: Bir tarafta nefsanî haz ve zevk cihetine kapalı bir tutum, daha doğrusu tutumluluk; diğer tarafta aralıksız metodik bir çalışma ve yaratma! İkisinin birleşiminden doğan şaşkırtıcı sonuç ise şu: Durup dinlenmeden yaratılan servetin -israfa ve gösterişe giden yol kapalı olunca -önünde boş bulduğu tek yöne (tekrar yatırım ve üretime) kanallanması ve sonunda belki mutaassıp kalvinistin hayalinden geçirmediği ve asla hoş görmeyeceği ölçüde madde birikimi : **K a p i t a l ve işte kapitalizm!**

Sonuç

Buraya kadar sürdürülen tahlillerin sonunda nereye ve nasıl bir çizgiye gelip oturmuş olacağını tahminde zorluk çekme-

28) Daha etraflı olarak Weber, *Protetantische Ethik...* sah. 198, 201.

yeceğiz. Dünya dinlerinin hepsi, Weber'e göre, modern batı çizgisinin dışında ve uzağındadır. Aralarında yalnız biri batıya mahsus bir sivilizasyona -kapitalizme- gelip dayanmıştır. Kontrastı en iyisi Max Weber'den dinleyelim. Şöyle diyor özetle Weber: Riyâzet yalnız batıda hücre içinden başlayarak aktif - rasyonel bir yaşama metodu haline getirildi. Ve bu metodun dünya içine aktarılmasına ancak batı (protestanlığın bilinen dalları ile) şahit oldu. İslamda tekke ve zâviyeler ise, yine Weber'e göre, cezbe veya huşû' haliyle ya da içe dönük bir tefekkür (istiğrak) halinde, fakat riyâzetçi (ascetik) çizgilerden uzak; olsa olsa sûfilerin çile ve zikir yollu usul ve âyinine dayalı.. Dervişçe riyâzet hiç bir zaman batıdaki gibi bir «*meslek ahlâkı*» haline dönüştürülebilmiş değil. Çünkü din ile meslek arasında deruni, yani içten doğru bir ilişki kurulamamış; ikisi olsa olsa dıştan temas halindedir. Sûfilerin iman ve akîdelerinin meslek hayatı üzerinde dolaylı (indirect) etkiler yaratmış olabileceğini Weber de inkâr etmiyor. İmanlı (mûtekid), kendi halinde sade bir derviş, zenaatkâr olarak, dinle ilişkisi olmayan bir kişiden çok daha güvenli olabilir diyor. Ne var ki, meslek disiplini ile tanrı katında seçkin kul olma bilincinin içli dışlı kaynaşması, ona göre, ancak batıda protestanlığın riyâzetçi kanadında görülmüştür. Max Weber bu suretle, başlattığı mantık ve muhakeme zincirini halka halka yürüterek, çağımız rasyonalizmine ve ona dayalı kapitalist dünya görüşüne yatkın çizgilerin yalnız bir yanda toplandığını söylüyor. Yine özetle :

«Dünya bütün kusur ve günahları ile beraber, yalnız burada (batıda) tanrı buyruğu ile rasyonel bir çalışma ve yaratmanın maddesi (objesi) haline gelebilmiş. Dünyaya kapılmadan rasyonel, hesaplı bir davranış biçimini başarıya götürmek yine ancak burada tanrının rahmet ve bereketinin işareti sayılmıştır. Hedef, dünyadan elni eteğini çekmiş bir keşişin iffet ve ismeti değil, fakat dünya içinde olup da her türlü nefsanî haz ve zevkten uzak durabilmek; yoksulluk değil, fakat rantıyece keyif sürme ve feodal tarz döküm saçım ve vurpatlasın bir yaşamaya da asla iltifat etmemek; manastır hücrelerinde çile ve mahrumiyet de değil, fakat her an uyanık, rasyonel ve kontrollü bir yaşama tarzı; dünyanın güzelliklerine dahi rastgele teslim olmaktan uzak, kişisel kaprislerine ve duygusallığa aynı şekilde kapılmamaya kararlı ve disiplinli bir hayat metodüğü! Hepsi de batılı meslek adamının özlemini ve idealini belirleyen çizgiler ve yine hepsi başka dinlerin aksine yalnız batıda 'dünya-ıçî' (Inner-weltlich) riyâzetin sonuçları...». (29).

Dünya tarihi, yukardaki satırlarla, ayrı ve belki aykırı renk paftalarına bölünmüş halde önümüze sergileniyor. Benzeri deneyimlerin hepsinde olduğu gibi gözden kaçırılmış ayrıntılara, sadece ak ve kara arasında atlanmış alaca renklere, buna karşılık

29) *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 318.

üzerlerine fazlaca yüklenip gereğinden fazla büyütülmüş çizgilerde burada da rastlıyoruz. Yaşanan gerçek ak ve kara ayrımından daima daha çeşitli, sınırlar birinden öbürüne daha kaypak-tır. Değişik din ve kültürlerden yalnız birine ait olduğu sanılan unsurların -biraz kurcalanınca- diğerlerine de yabancı olmadığı gözden kaçmayacaktır. Meslekten tarihçilerin Weber-vâri girişimlere alerjileri pek de haksız değildir. Şu var ki, seçilen renklerin bir tipten öbürüne devamlı akışlar gösterdiğini, ak ve kara arasına alaca renklerin karşıtığını Max Weber de (gereğine belki her zaman uymamakla beraber) gözden kaçırmıştır denemez :

«Tarih açısından çoğunlukla Asya dinleri ile yine çoğunlukla Batı'ya has dinler arasında önemli olan fark, birincilerinin içe dönük bir huzur ve teslimiyete, ikincilerinin ise riyâzete doğru yol almış olmalarıdır. Farklar şüphesiz kesin değildir. Çizgiler birinden öbürüne devamlı bir akıcılık gösterir. O kadar ki bizzat Batı'nın manastır hücrelerinde mistik ve riyâzetçi unsurların zaman zaman birbiri içine karıştıkları bir gerçektir. Fakat bütün bu karışımlar yukarıda işaret ettiğimiz farkların önemine gölge düşürmeye yetmeyecektir... Bizim için önemli olan, söz konusu karışım içinde heterogen unsurlardan hangilerinin zamanla ağırlık kazanmış olacağının tesbitidir. Bu gözle bakınca, Batı'nın değer kompleksinde riyâzet yoluyla gide gide aktif bir iş ve çalışma idealinin öbürleri önüne geçirildiği ve pratiğe aktarıldığı gözden kaçmayacaktır». (30).

Evet, ileri geri bütün renk karışımına rağmen, tarihin kader çizgisi yine de belli bir sonuca getirilip noktalanıyor. Değişik tipler arasında -yukardaki satırlarda işaret edilen- renk ve ton akıcılığına ise gerçekten ne derece hakkı verilmiş olduğunu biraz aşağıda daha iyi görebileceğiz.